

УДК 811.161.2'367.633-112“15/16”

DOI 10.24919/2411-4758.2017.109246

Ольга ГАЙДА,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки,
Львівський державний університет внутрішніх справ
(Україна, Львів) olha_haida@ukr.net
orcid.org/0000-0003-4106-8573

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПРИЙМЕННИКА НА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVI–XVII СТОЛІТЬ

У статті проаналізовано контексти документів Львівського ставропігійського братства з прийменником **на**, розглянуто його семантичну структуру, вказано на сполучуваність зі знахідним та місцевим відмінками. Досліджуваний прийменник має широкі смислові зв'язки: виражає просторові, часові, об'єктні, причинові, означальні, кількісні відношення, а також відношення мети, способу дії, замісництва та обміну. Деякі з них характеризуються додатковими значеннєвими відтінками. Доведено, що синонімічними до прийменника **на** у різних типах відношень є прийменники **для, про, у**. Досліджуваний прийменник є одним із найчастотніших у текстах Львівського ставропігійського братства.

Ключові слова: прийменник; семантична структура; семантичні відношення; граматики; історія мови.

Лит. 9.

Ольга ГАЙДА,

кандидат філологічних наук, доцент кафедри мовної підготовки,
Львівський державний університет внутрішніх справ
(Україна, Львів) olha_haida@ukr.net

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ ПРЕДЛОГА НА В УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ XVI–XVII ВЕКОВ

В статье проанализированы контексты документов Львовского ставропигийского братства с предлогом **на**, рассмотрена его семантическая структура, сочетаемость с винительным и местным падежами. Исследуемый предлог имеет широкие смысловые связи: выражает пространственные, временные, объектные, причинные, атрибутивные, количественные отношения, а также отношения цели, способа действия, заместительства и обмена. Некоторые из них характеризуются дополнительными смысловыми оттенками. Доказано, что синонимическими к предлогу **на** в различных типах отношений являются предлоги **для, про, у**. Исследуемый предлог является одним из наиболее частотных в текстах документов Львовского ставропигийского братства.

Ключевые слова: *предлог; семантическая структура; семантические отношения; грамматика; история языка.*

Лит. 9.

Постановка проблеми. Прийменник *на* належить до дуже давніх мовних одиниць та зберігся у багатьох слов'янських мовах і досі. В українській мові XVI–XVII століття він мав широку семантичну структуру, яка ще не була детально проаналізована. Уважаємо, що такий аналіз варто робити у контексті тогочасних граматик, які містять інформацію про цю мовну одиницю, а також історичних лексикографічних праць. Це дозволить зробити дослідження повним.

Аналіз досліджень. Л. Зизаній у праці «Грамматіка словенска» (1596) вказує на те, що прийменник *на* сполучається з двома відмінками: давальним та знахідним. Як приклад автор подає такі словосполучення: *на мнѣ та на васѣ* [1]. Зауважимо, що досліджувана нами одиниця у сучасній українській літературній мові з давальним відмінком не вживається, натомість активно використовується з місцевим відмінком. Причину цього вбачаємо у тому, що Л. Зизаній взагалі не виділяє у відмінковій системі церковнослов'янської мови східнослов'янської редакції місцевий відмінок.

М. Смотрицький у «Грамматіки словенскиа правилное свнтагма» (1619) до прийменників відносить і *на*, а також зазначає, що ця мовна одиниця вживається зі знахідним та місцевим відмінками. Як зазначає автор, якщо прийменник *на* виражає рух, то його варто сполучати саме зі знахідним відмінком, наприклад: *возве(д)зи на Гдѣ печаль твою и той та прспитасть* [2]. Якщо ж ця мовна одиниця вказує на стан, тоді вона вимагає місцевого відмінка: *На камени ма вѣры оутверди* [2]. У праці «Грамматыка словенская» (1643) І. Ужевича теж вказано на вживання прийменника *на* зі знахідним та місцевим відмінками [3].

Словник староукраїнської мови XIV–XV століття вказує на те, що мовна одиниця *на* переважно вживається як прийменник та сполучається зі знахідним та місцевим відмінками. Є випадки, коли вона перебирає на себе значення прийменника *за* (*ми ... осоужаемъ Ѡа(л)ко (!) вѣноватого на (!) тоу раноу*) або ж займенника *наш* (*седобрыи обычаи бы(л) о(т)кладанію роко(в) велікы(х) земьскы(х) алюбо по(д)ро(ч)кых (!) малы(х) што(ж) на (!) землане межі собою имелі а оу то(м) ведкыи (!) присаги межі имі были н цкоды*), але ці випадки – okazіональні [6, 2; 10]. В одинадцятитомному «Словнику української мови» фіксуємо те, що *на* вживається як частка та вигук [8, 5; 11]. Здебільшого ця мовна одиниця функціонує як прийменник.

Мета статті – описати прийменник *на* із погляду його семантики та граматики на матеріалі текстів документів Львівського ставропігійського братства.

Виклад основного матеріалу. Загалом у текстах Львівського ставропігійського братства (далі ЛСБ) фіксуємо понад 700 контекстів із прийменником *на*, який найчастіше сполучається зі знахідним відмінком. У документах ЛСБ немає жодного випадку вживання цієї мовної одиниці як іншої, ніж прийменник, частини мови. Натомість *на* у кількох випадках є частиною складеного прислівника *на потомъ*: *усмотрѣте в потреба(х) звы(ш)ре(ч)ны(х) вла(с)ны(х) ва(м) и потомко(м) ваши(м) Пожитокъ и на потомъ приносачи(х) немалы(и)* (ЛСБ 422).

Прийменник *на* зі знахідним відмінком

Прийменник *на* у більшості випадків сполучається саме зі знахідним відмінком та виражає дев'ять семантичних відношень. Найчастотнішими з них є об'єктні (понад 350 контекстів) та часові відношення (понад 100 контекстів).

Об'єктні відношення

Прийменник *на* може вказувати на особу або предмет, на які спрямована дія: *чекає(т) на урæ(д)ника* (ЛСБ 433, 1), *маючи взглæ(д) на него* (ЛСБ 1043, 2), *надѣсмо(с) на Бѣа* (ЛСБ 450, 1). Це значення має чотири відтінки. По-перше, прийменник вказує на особу або предмет, проти яких спрямована дія, наприклад: *Ѳедо(р) драбикъ блюзни(л) словы неучтивыми на стѣе иконы* (ЛСБ 1043, 2 зв.), *мещане Лвовские жаловалися на Гедевна Балабана* (ЛСБ 144), *вни покладали на твою мл(с)ть жалобы* (ЛСБ 221, 1–1 зв.), *люди проти(в)ныє на бра(т)ство по(д)ведши* (ЛСБ 260, 1), *гедев(н) болоба(н) на зверхно(ст) архиепископства то(р)гнулса* (ЛСБ 260, 1 зв.). По-друге, *на* вказує на особу або предмет, на користь яких відбувається дія: *Іва(н) Зънкови(ч) вбєцалъ позычити на ре(ч) посполитую братиє(м) по(л)тораста зо(л)* (ЛСБ 1043, 2 зв.), *золоты(х) по(л)тораста (!) на науку вборочано будеть* (ЛСБ 490, 1), *ива(н) фо(р)ма(н) каменєцки(и) на це(р)ковъ дарова(л) злоты(х) 4, 20* (ЛСБ 1049, 4 зв.). По-третє, вказує на особу, з якої щось стягається: *на каждого брата певную скла(д)ку назначили* (ЛСБ 1043, 39). Також конструкція з досліджуваною мовною одиницею відповідає безприйменниковій конструкції з давальним відмінком: *на вчителе(и) шко(л)ны(х) рахуно(к) присто(и)ны(и) и личбу чинити* (ЛСБ 486, 1), *мы на твою м(л) листь небл(с)вєны(и) послали* (ЛСБ 238, 1 зв.).

Прийменник *на* також вказує на особу, предмет або явище, зв'язані з іншими предметами або явищами: *была на та(м)тоє писа(н)є ксе(н)дза префекта любє(л)ского в(д)ни(с)* (ЛСБ 400, 1), *На то пїдовъ бра-*

ти(и) ро(з)ныє вота были єдны по(з)волили и ради были такому купцеви, другие ганили и по(з)волити не хотѣли (ЛСБ 1043, 51 зв.), братиє жало(с)ними будучи на таковое нерадение его (ЛСБ 1043, 35 зв.).

У досліджуваних ділових текстах прийменник *на* вказує на особу, предмет або явище, пов'язані з певною дією: *внѣ теды взго(р)дѣвши напомина(н)ємъ братскимъ, братию зєлжи(л) и посромоти(л), не дбаючи на всобы (там само), Такъ жеє те(ж) и ква(р)талы в(т) дѣте(и) не мають выбирати дидаскалове то(л)ко тыє(ж) брата на що вишестко позволили (ЛСБ 1043, 8 зв.), нача(ли) будова(ти) на што в(т) на(с) блг(с)венієє жадаю(т) (ЛСБ 154), твоє мл(с)ть все забы(в)ши запреще(н)є и своє вбсца(н)є, и по(д)пи(с) сво(и) на што єси са(м) доброво(л) не са по(д)писа(л) (ЛСБ 221, 1). У контексті вказаного вище значення конструкція **на + знах. в.** утворює паралельні синонімічні конструкції: **про + знах. в.** (*в(т)цєвє рекли жеє з брати(и) на жа(д)ного нѣчого не знаємо (ЛСБ 1043, 40 зв.); для + род. в.* (*І показали на(м) кгрунты, на стра(н)ноприє(м)ницю, и болницю (ЛСБ 154); за + знах. в.* (*иноки вне(с)ли прозбу до пано(в) брати(и) в ратуно(к) на дрова которыи и(м) панове позволили дати золо(т) с̣ (ЛСБ 1043, 70 зв.); надѣ + оруд. в.* (*порядо(к) на то пови(н)ни(с)те таковы(и) мѣти, абы не всѣ брата... ра(д)цями на(д) школоу были але ста(р)шіє вашѣ два а(л)бо три роко(м) бывали (ЛСБ 451, 2); зъ + оруд. в.* (*на Ва(с) были ла(с)кавы (ЛСБ 359, 1); безпрійм. конструкція + наз. чи знах. в.* (*на все выдаючи (ЛСБ 246, 1). Хоч зазначені синонімічні конструкції і є контекстуальними, вони, проте, дають змогу встановити закономірності розвитку мови, її продуктивний потенціал [4, 88].**

Часові відношення

Часові відношення є одними із найчастотніших у текстах ЛСБ. Зі знахідним відмінком прийменник *на* позначає термін дії: *знову нанали му то(и)жеє до(м) на други(и) ро(к)* (ЛСБ 1043, 8 зв.), *здравіє и длугоднѣствіє в(с)м̄на многіє лѣти зы(ч) єко самѣ собѣ* (ЛСБ 418), *на ко(ж) ды(и) рокъ маю(т) быти двѣ литоріє* (ЛСБ 369, 57), *міколає мұра(р) чыка по(с)лав(ш) на 3 д(н) до порѣча* (ЛСБ 1051, 5). Деякі такі конструкції можуть мати синонімічні паралелі, наприклад: прийменник **у + знах. в.** (*на тоє лѣто рачите жадати жеєби сми пинѣзи єко что бо(л)ше дилѣ цркв(в)нои работи зєслати мѣли (ЛСБ 402, 1), або ж безпрійм. конструкція + род. чи знах. в.* (*на каж(д)ы(и) го(д) набоже(н)ство в(т)давати (ЛСБ 483, 1 зв.).*

Прийменник *на*, виражаючи часові відношення, вказує і на проміжок часу, протягом якого відбувається дія: *Прето на то(т) ча(с) братиє моло(д)шии бывши в братствѣ свѣдчилиса на пана Ивана Красовского*

про(з)бу брата уна(д)лого П. табриела аерошевича братиє по(з)волили єму дати к̄ ѡа(л)ти(р) (ЛСБ 1043, 39), на потребу цр̄ковнѹю Людїє имг̄нїє Своє давали (ЛСБ 423), позычаю на потребу бра(т)ства виле(н) скаго соше(с)твиє сваетого духа (ЛСБ 489, 1).

Рідко у текстах ЛСБ фіксуємо відношення способу дії: *види(м) на вко (ЛСБ 422), кількісні: двѣ ча(ст)и маю(т)сє дѣлити на три ча(с)ти сиѣнъникови (ЛСБ 1043, 10), відношення замісництва, обміну: На мѣсцє ты(х) брати(и) были вбраны другыє (ЛСБ 1043, 13).*

Прийменник на з місцевим відмінком

Прийменник *на* з місцевим відмінком виражає шість типів семантичних відношень (подаємо за частотністю): просторові, об'єктні, способу дії, означальні, мети та часові.

Просторові відношення

Конструкції, в яких прийменник *на* вживається з місцевим відмінком та виражає просторові відношення, можна поділити на три семантичні групи. До першої належать контексти, де досліджувана нами мовна одиниця вказує на місце, де хтось або щось знаходиться: *Іва(н) Бѣ(л)дага вышо(л)иши з братаства, ста(л) на цви(н)тари пре(д) цр̄ковлю (ЛСБ 1043, 2 зв.), w(т)пустивши мѹ казнь на весежи наменили мѹ абы вины да(л) каме(н) воскѹ (ЛСБ 1043, 4 зв.).* Деякі конструкції такого типу є синонімічним до тих, у яких прийменник *у* вживається з **місц. в.**: *на врадѣ томѹ уприме вм(с) вгньчѹємо (ЛСБ 427, 1), тамъ на судѣ патриа(р)хъ право сконъчилъ, и декретами и привеле(и)ми своими утвердилъ (ЛСБ 144).* Прийменник *на* вказує також на сферу поширення дії: *гедев(н) болоба(н) на встѣ(х) декретехъ по(д)писа(л)са (ЛСБ 260, 1 зв.), ласкаве на кажъдо(м) мѣ(ст)цѹ при(и)мовали (ЛСБ 241).*

Другу семантичну групу формують відношення місця дії: *на судѣ дх̄вно(м) покладали жалобы (ЛСБ 238, 1), на кгрѹ(н)тѣ речено(м) дими(д)ка заложити (ЛСБ 206).* У деяких конструкціях замість нього може повноцінно вживатися прийменник *у* + **місц. в.**: *не мають быти є(д)но По два реме(с)ники ка(ж)дого ремесла На по(д)замъчѹ (ЛСБ 421, 2).*

Третю семантичну групу формують просторово-об'єктні відношення: *здравіє на дий и тѣлѣ (ЛСБ 446, 1), спокойнє на сє(м) Свѣте мѣ(р)єномѹ Прожити (ЛСБ 422).*

Об'єктні відношення

Прийменник *на*, виражаючи на об'єктні відношення, може вказувати на особу або предмет, на які спрямована дія: *гнѣвь бж̄и(и) пребыває(т) на нє(м) (ЛСБ 181), на особу або предмет, що є об'єктом якоїсь дії або*

стану: *другие таєжари великие брєме(н) дхѡвны(х) зачали на собѣ носити* (ЛСБ 422).

Менш частотними є часові відношенні, в яких прийменник *на* вказує на термін виконання дії або на час здійснення якої-небудь дії з просторовим відтінком: *При добромъ здоровю на много лѣ(т) уприме вм(с) вѣньчүємо, а вѣрне зычимо* (ЛСБ 427, 1), *прослухали ли(ч)бы секо на се(м) року дозо(р)ци ста(р)шого брата Василює Седлара* (ЛСБ 1043, 25), а також відношення способу дії: *завиє На Памаети готувую мѣти* (ЛСБ 421, 3 зв.), означальні: *се(с)сисє братамъ на котро(и) во не(р)вѣс умова была* (ЛСБ 1043, 48) та мети: *на то(м) есте(м) уфундованы(и) и вбраны(и)* (ЛСБ 408, 1).

На основі «Словника української мови» [8, 7-10] та «Словника українських прийменників» [7, 156] можемо стверджувати, що сучасний прийменник *на* має дещо ширшу семантичну структуру, ніж у XVI–XVII ст. Змін зазнали усі вище зазначені семантико-граматичні відношення, крім причинових. У сучасній українській мові досліджуваний прийменник активно функціонує і є одним із п'яти найбільш уживаних [9, 476].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. У текстах ЛСБ прийменник *на* є найчастотнішим після прийменника *в*. У конструкціях зі знахідним та місцевим відмінками він виражає 9 семантико-граматичних відношень (подаємо за частотою вживання): об'єктні, просторові, часові, мети, означальні, причинові, кількісні, способу дії, замісництва та обміну. Високу частоту має досліджуваний прийменник для вираження об'єктних відношень (37%). Найчастіше прийменник *на* вживається зі знахідним відмінком (79%).

Перспективним вбачаємо подальше глибоке й усебічне дослідження семантики та граматики прийменників української мови XVI–XVII століть.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Грамматика словенска. – Вільна, 1596 [Електронний ресурс]: Зизаній Л. Грамматика словенська (1596) / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1980. – 190 с. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm>.

2. Грамматіки словенския правилное Свнтагма. Потщаніємъ Многогрѣшнаго Мніха Мелетїа Смотрискогw. – Єв'є, 1619 [Електронний ресурс] : Смотрицький М. Грамматика / Підгот. факсимільного вид. та дослідження пам'ятки В. В. Німчука. – К. : Наукова думка, 1979. – 215 с. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm>.

3. Грамматыка словенская Зложена и написана трудомъ и прилежаніємъ Іванна Ужевича Словянина. – Париж, 1645 // [Електронний ресурс] : Грамматика

слов'янська І. Ужевича. (Аррарський список) / Підгот. до друку І. К. Білодід, Є. М. Кудрицький. – К., 1970. – С. 1–86. – Режим доступу : <http://litopys.org.ua/index.html>.

4. Дидик-Меуш Г. Прикметник-атрибутив в українській мові XVI–XVII ст. як когнітивно-дискурсивне явище // Рідне слово в етнокультурному вимірі : зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Півсвіт, 2016. – С. 80–88.

5. Документи Львівського Ставропігійського братства (XVI – середина XVII ст.) // Львівський державний історичний архів, ф. 129, оп. 1.

6. Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : У 2 т. / [за ред. Л. Л. Гумецької]. – К. : Наукова думка, 1978. – Т. II. – 591 с.

7. Словник українських прийменників. Сучасна українська мова / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар, І. А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ ВКФ «БАО», 2007. – 416 с.

8. Словник української мови: В 11 т. / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наукова думка, 1974. – Т. V. – 840 с.

9. Сучасна українська літературна мова : морфологія / за заг. ред. акад. АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1969. – 583 с.

REFERENCES

1. Zyzanii, L. (1980). *Hramatyka slovenska [Slavic grammar]*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://litopys.org.ua/zyzgram/zy.htm> [in Ukrainian]

2. Smotrytskyi, M. (1979). *Hramatyka [Grammar]*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://litopys.org.ua/smotrgram/sm.htm> [in Ukrainian]

3. Uzhevych, I. (1970). *Hramatyka slovianska [Slavic grammar]*. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from <http://litopys.org.ua/index.html> [in Ukrainian]

4. Dydyk-Meush, H. (2016). Prykmetnyk-atrybutyv v ukrainskii movi XVI–XVII st. yak kohnityvno-dyskursyvne yavyshche [Adjective-attributive in the Ukrainian language of the 16th-17th centuries as a cognitive-discursive phenomenon]. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri – Native word in ethnocultural dimension*, 80-88. Drohobych : Pivsvit. [in Ukrainian]

5. *Dokumenty Lvivskoho Stavropihiiskoho bratstva (XVI – seredyna XVII st.) [Documents of the Lviv Stavropegeion Brotherhood (XVI – mid XVII c.)]*. Lvivskiy derzhavnyi istorychnyi arkhiv, f. 129, op. 1. [in Ukrainian]

6. Humetska, L. (Eds.). (1978). *Slovnnyk staroukrainskoi movy XIV–XV st. [Old Ukrainian language dictionary of the XIV–XV centuries]* (T. II). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian]

7. Zahnitko, A. P. (Eds.). (2007). *Slovnnyk ukrainskykh pryimennykiv. Suchasna ukrainska mova [Dictionary of Ukrainian prepositions. Modern Ukrainian language]*. Donetsk : TOV VKF «BAO». [in Ukrainian]

8. Bilodid, I. K. (Eds.). (1974). *Slovnnyk ukrainskoi movy [Ukrainian language dictionary]* (T. II). Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian]

9. Bilodid, I. K. (Eds.). (1969). *Suchasna ukrainska literaturna mova [Modern Ukrainian literary language: morphology]*. Kyiv : Naukova dumka. [in Ukrainian]

Стаття надійшла до редколегії 30.08.2017 р.